

ЗА ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ИНСИГНИИ НА ПЪРВИТЕ АСЕНЕВЦИ

Георги АТАНАСОВ (София)

Владетелските инсигнии (регалии) са тема, занимавала многократно и твърде отдавна медеавистите в Европа¹. И това не е самоцел, модно увлечение, политическа поръчка или чинопоклонно ласкаене на монархическата институция, а осъзната необходимост при разгадаване генезиса на средновековната държавност и съпътстващите я институции и структури. Както вече справедливо е отбелязано, рангът на държавата и нейното място в йерархичната структура през Средновековието зависи от титлата на владетеля². В тази насока разсъжденията могат да бъдат продължени, защото титлата изисква строго определени регалии, явяващи се зрима еманация на властта. Затова не бива да изненадва подходът на средновековните хронисти, които при описание на събитията по възстановяването на българското царство през 1185—1185 г. акцентуват специално върху титулатурата и инсигниите. Основният източник за избухването на освободителната война в Търново е Никита Хониат, според когото в началото Петър IV венчал главата си със „златно венче (στεφανίσκω χρυσέω) и обул червени сандали“³. Този текст обаче не дава възможност за прецизиране характера на използваните при интронизацията царски знаци. На първо място вече е забелязано, че авторът пише с подчертано снизходителен и подигравателен тон за характера на промоцията⁴. В този смисъл умалителното στεφανίσκω не говори нищо конкретно за вида на короната. Контекстът загатва, че самият Хониат изобщо не се интересува от точния ѝ вид, защото за потомствения византийски аристократ това, което се разиграва в Търново, е само един фарс без връзка с конституционните промоции и инсигнии. Почти всички изследователи, докоснали се до тази тема обаче остават с погрешно впечатление, че става въпрос за *стефанос*, без да отчитат, че в оригинала е записано снизходително умалителното „венче“ (στεφανίσκω). Впрочем и самият *стефанос* не се възприема еднозначно от византийските хронисти⁵, които понякога го използват в по-широк смисъл изобщо като корона⁶, а друг път съвсем конкретно като кесарска и севастократорска диа-

дема⁷. Явно Хониат не е имал предвид нито едно от двете му значения при описание промоцията на Петър IV, защото изобщо не приема, че самозванците в Търново имат право на каквато и да е императорска или благородническа корона. Поради това се дистанцира изобщо от всякакво ангажиращо определение и подминава съзнателно дори не особено престижния *стефанос*. Теодор Скутариот, който следва плътно, често преписвайки дословно Хониат, обаче свързва промоцията на Петър тъкмо със *стефанос* (στέφανου)⁸. Явно без да обърне достатъчно внимание на подигравателния тон на Хониат по повод интронизацията той използва подадения термин στέφανισκω (венче) и самоволно го „изправя“ като στέφανον (венец). Така изпада в несъзнателна грешка и затвърждава превратното мнение, че Петър IV е увенчан със *стефанос*, който всъщност няма нищо общо с посоченият от Хониат στέφανισκω. След това Скутариот задълбочава грешката си и достига до пълно объркване с твърдението, че със *стефанос* Петър IV е увенчан като βασιλέα (цар). Едва ли Петър и Асен, да не говорим за извършилия промоцията митрополит, не са знаели, че василевсите никога не се интронизират със *стефанос* (той се прилага при въвеждане в длъжност на кесари и севастократори)⁹, а за целта се използват стема или камелавкион¹⁰. А че са се смятали за царе-автократори, а не за някакви васали или служители на императора, свидетелстват десетки източници. Най-после има и косвени податки, че короната с която е станала интронизацията в Търново, е стема, а не *стефанос*, но те ще бъдат приведени малко по-долу. За съжаление все още не разполагаме с безспорен владетелски портрет на Петър IV за по-детайлни наблюдения. Последните години обаче се наложи мнението, че върху един тип средновековни билонови монети е представен тъкмо той, като се четеше другото му име — Тодор-Белгун¹¹.

Изобразеният владетел действително е с твърда ниска стема с перпендули (стефаносът никога не е допълван с кръст и перпендули), а в десницата си държи патриаршески кръст (табл. II.1). Прочее, тъкмо с подобна твърда стема и двоен кръст, който всъщност не е „патриаршески“, а кръст на императорския триумф¹², е показан върху печатите и Петър I — първият законен цар на българите¹³. Несъмнено Петър IV е знаел отлично кой е Петър I, като не случайно заема името му и се стреми (по късно успява) да се настани в столицата му Преслав¹⁴. Логично е при демонстрираното желание за приемственост да заеме и регалиите на царя-свещец, но дали е разполагал с негов автентичен портрет и подробна информация за вида на короната му не можем да твърдим с положителност. Напоследък се разгаря дискусия относно характера на тези монети и някои специалисти застъпват мнението, че всъщност не са на Петър IV, а на византийския деспот Теодор Мангафа¹⁵. Явно проблемът е в компетенцията на нумизматите и тепърва ще се решава. Затова и ще се въздържа от коментар по владетелския образ, но ако действително е на То-

дор-Белгун (Петър IV), то приликата с инсигниите на Петър I е многозначителна. Не мога да отмина обаче едно друго мнение по повод тези билонови скифати. Твърди се, че представеният върху тях Тодор-Белгун е с пленените императорски регалии при разбиването на Исак II Ангел в Тревненския Балкан през 1190 г.¹⁶. Отхвърлям категорично тази идея по няколко причини. Първо, през Средновековието владетелската легитимност никога не се изявявала с плякосани инсигнии. Имало твърдо установен обичай, според който пленените вражески регалии се внасяли като дарствени в някой значим храм, с което се превръщат във вотивни¹⁷. Примерите в това отношение са многобройни и вече коментирани, за да се спирам отново на тях¹⁸. Най-после сам Георги Пахимер пише за тези пленени от Исак Ангел знаци: „... които се пазели там (в Търново — бел. Г. А.) като скъпоценности повече за хвалба, отколкото за употреба (разредката моя — Г.А.)“¹⁹. Този текст е достатъчно красноречив и потвърждава идеята, че и в Царевград Търнов е въведен древният римски обичай, продължен в Константинопол по описания на Константин Порфирогенет²⁰ и Лъв Дякон, според които трофеите от победоносни битки били излагани на показ²¹. В случая излагането на пленените императорски регалии от 1190 г. от страна на Петър IV и Асен I може да се тълкува като своеобразна реабилитация спрямо Византия за представените на показ в константинополския дворец и църквата „Св. София“ владетелски знаци на царете на Първото българско царство през 971 г., за които разказват Лъв Дякон, Скилица и Кедрин²².

Застъпниците на тезата, че върху билоновите монети Петър IV е с пленените през 1190 г. императорски инсигнии акцентуват върху двойния кръст, като твърдят, че отсъства във византийското монетосечене след битката в Троянския балкан²³. Тъкмо обратното, двойният владетелски кръст присъства в официалното (империонно) монетосечене на наследника на Исак II, Алексей III Ангел (1195—1203)²⁴ и отсъства върху печатите и монетите на наследниците на Петър II — Асен I, Борил, Калоян и Иван Асен III!

Автентичната информация за регалиите на първите Асеневци, респективно за регалиите, с които е станала интронизацията през 1185 г. можем да черпим от съхранения печат на Асен I (табл. I.1.)²⁵. Предполага се, че той е обявен за съвладетел на Петър IV след офанзивата на Исак II Ангел през 1186 г., когато поема армията и политическата отговорност изцяло в свои ръце²⁶. След 1190 г. Петър II остава *de iure* като съвладетел в старопрестолния Преслав, а Асен I *de iure* и *de facto* поема властта, установявайки се във фактическата столица Търнов. Може би официалната му интронизация е станала тъкмо след 1190 г. Върху моливдовула му ясно се виждат дългият дивитасион, препасан с лорус, короната с перпендули на главата, владетелският кръст (а не скипър) в дясната ръка и акакията в лявата. Няма да се спирам върху семантиката на отделните

инсигнии, защото това вече е направено с подобаваща изчерпателност²⁷. Само ще спомена, че Асен I е в пълен орнат на византийски император, с което загатва за автократорските си амбиции и обосновава царската си титла. Естествено сред инсигниите в орната най-голямо внимание заслужава короната. Виждат се достатъчно подробности, които дават основание да се твърди, че носи твърда императорска стема с кръст над начелника и тройно разцъфнали перпендули. Така косвено се потвърждават по-горе направените разсъждения, че за интронизацията на Петър IV е използвана тъкмо стемата, а не стефаносът, както предполага Скутариот. В тази връзка специално трябва да се подчертае, че за разлика от стилизираните и обобщени изображения по монетите, върху печатите гравьорите се стремят да пресъздадат с по-голяма точност императорските партрети²⁸. Затова и с по-голяма убедителност може да се твърди, че владетелския кръст (а не скиптър, както пишат някои)²⁹ на Асен I върху печата не е двойният „патриаршески“ кръст от билоновите монети, за който се смята че е от пленените императорски регалии през 1190 г. Кръстът върху печата е с дълга дръжка и е равнораменен гръцки. Налага се като инсигна през VII в. и се ползва през цялото Средновековие³⁰. Всъщност къси скиптри с еднораменен кръст има още през V в., но за пръв път дълъг владетелски кръст във вертикално положение носи Ираклий и това не ще да е случайно. Известно е, че именно този император освобождава Светите земи и възвръща Кръста Господен в Константинопол, за което е възвеличаван като нов Константин. Най-после т. нар. „константинов кръст“, зърнат на небето преди решителната битка с Максенции също се обрисова като равнораменен с разширени краища³¹. Дали обаче дългият владетелски еднораменен кръст е алюзия на Честния Кръст и дали тъкмо в него е вложена реликва от Кръста Господен все още не е ясно. Според Кодин императорът държи кръста в дясната си ръка като символ на вярата му в Христос, а в лявата акакията с червен цвят изпълнена с пръст, която пък напомняла за преходността му и изисквала смирение³². Видът който има върху печата (двойна торбичка наподобяваща свитък) е регистриран за пръв път върху монети на Тиберий II (572—582) и наложен окончателно при Македонитите, за да просъществува до края на Империята през XV в.³³ Възниква обаче принципният въпрос дали инсигниите, с които е представен Асен I на моливдовула са същите, с които е интронизиран брат му Петър IV в Търнов през 1185 г.? Ако се вгледаме в константинополския дворцов церемониал, описан подробно от Константин Порфирогенет и Кодин ще забележим, че короните и целият императорски орнат се таксуват като свещени реликви на Империята, а не като аксесоари на този или онзи василевс. Даже се твърди, че са донесени по чуден начин от ангел Господен и поставени в олтара на църквата „Св. София“³⁴. Затова стоят на точно определено място в храма или в двореца, като носенето им от императора е строго регламенти-

рано. В тази връзка известен е случаят с Лъв IV (775—780), който си позволил да сложи короната извън церемониала, без разрешение на патриарха, но паднал поразен за светотатството си от Божиата десница³⁵. После никой от василевсите не си позволявал да се кичи своеволно с инсигниите. Както в Константинопол, Рим, Преслав и останалите християнски столици, така и в Търнов владетелите били подвластни на тази строга, божествено наложена традиция при ползването на регалиите. Разбира се, церемониалът включвал няколко корони и костюми, но всички те били наследствени, а не лични. Затова е изключено Петър IV да е отнесъл регалиите в Преслав и съответно Асен I да е изготвил нови при интронизацията си. Несъмнено стемата, кръстът, акакията и лорусът, с който е изобразен Асен I върху моливдовула са същите, които споменават Хонигат и Скутариот при интропромоцията на Петър IV в Търнов. Постоянното им съхранение не било в покоите на този или онзи цар, а в катедралния столичен храм. Очевидно с тях се интронизирал и узурпаторът Иванко и едва ли ги е отнесъл със себе си при позорното бягство във Византия. Все пак той бил християнин и знаел за божественото проклятие, което преследва, онези, които безпричинно вземат регалиите от храма. Идеята, че са божествен дар за царството, е пронизала цялото средновековно общество. Така например, както във Византия, така и в Сърбия се твърдяло, че короната на кралете, съхранявана в храма на Грачаница също е донесена от ангел небесен³⁶. Вероятно такава легенда е битувала и в България за регалиите на Асеневци. Най-после нито един домашен или чужд източник не споменава нито веднъж за владетел-рenegат, посегнал на българската царска корона. Действително през 1280 г. при бягството си в Константинопол Иван Асен III върнал пленените от Асен I през 1190 г. византийски инсигнии (по-точно един от няколкото императорски орната)³⁷. Едва ли е посегнал обаче на българската корона, защото прекалено информираният Георги Пахимер (той е и съвременник на събитието) или някой от следовниците му не биха пропуснали такава информация. Това дава основание да се твърди, че с регалиите на Петър IV и Асен I е интронизиран и най-малкият им брат Калоян Ромеоубиеца. Той поставил борбата за престижна титлатура и достойни инсигнии на нов, по-висок етап. Прочее, да не забравяме, че останалият християнски свят гледал на царската титла и на царската корона на Асеневци като на нелегитимни. Наистина България нямала легитимен патриарх, санкциониран от вселенските патриарси и папата, а всеизвестно и общоприето било, че цар без патриарх не може. В преследването на царската и патриаршеската титла Калоян е крайно настъпателен като проявява изключителен дипломатически талант, съчетан с упорство и интелигентност. Използвайки притесненото положение на Византия с кръстоносците, той ще да е поставил въпроса за признаване на царското му достойнство по време на мирните преговори през 1202 г.³⁸ Явно амбициите му не са задоволени и

той провокира в тази насока Рим. Ходът е добре пресметнат и носи дивиденти в няколко направления. Първо папата има божествената благодат да интронизира владетели, има пряко влияние над могъщите кръстоносни армии, които са реална опасност по българските граници, и най-сетне авторитетът на Рим вече доминира над изпадналия в криза Константинопол. В близка проекция това означавало, че короноването на Калоян от папата би било твърде престижно в очите на тогавашния християнски свят. Пътят към престижната титулатура и регалии обаче бил съпроводен от хитроумна дипломатическа игра, режисирана и изпълнена с финес от българския владетел. Опонентът, папа Инокентий III, бил достоен партньор, който също успял да реализира част от програмата си — привличането на България в лоното на Римската църква.

Още в първите си писма до папата Калоян атакува с престижна титулатура, представяйки се: Аз Калоян, император /*imperator Bulgarorum*/ на българите и власите³⁹. Аргументира правото си на тази титла и царската корона с историческото наследство на царете от Първото българско царство, за чийто наследник не без основание се смята "... Искаме от нашата майка, Римската църква, царска корона (*coronam imperatores*) и достойнство, според както са ги имали нашите стари императори (царе). Както намираме записано в нашите книги един бил Петър, втори Самуил...", и после "... намерихме в нашите писания, че тези блаженнопочивши царе на българите и власите и нашите предшественици Симеон, Петър и Самуил са получили корона за своето царство и патриаршеско благословение от пресветата Божия Римска църква. ...Така също и моето царство пожела да получи благословение и царско утвърждаване чрез корона на главата на своето царство и патриаршеско благословение от Римската църква"⁴⁰.

Спори се и се изказват някои съмнения, че през XIII в. в България имало запазени царски летописи от епохата на Първото българско царство. Да не забравяме обаче, че някои от манастирите и църквите около старите държавни и църковни центрове Преслав, Охрид, Дръстър, Преспа и София (особено Зографския манастир в Атон) ще да са съхранени заедно с част от библиотеките си, защото при археологически проучвания е регистриран културен континюитет от IX—X до XII—XIII в. най-после, самият Калоян прекарал няколко години като заложник в Константинопол, където ще да е имал достъп до по-надеждна инфомация за миналото на българското царство⁴¹. Знанията му за титулатурата и регалиите на българските царе са изненадващо добри, защото изважда на показ само Петър, Симеон и Самуил, които действително са били царе. В тази насока никак не е случаен пропускането на Борис I, въпреки че е канонизиран за светец, приел е кръщение от Рим и сам папа Инокентий III изрично споменава с добро името му в приписката⁴². Дори и след това напомняне Калоян го игнорира, просто защото знае, че Борис I е само архонт (княз) и никога не е признат, а и сам не се е титулувал като

император (цар). Съзнателен е и пропускът на Борис II, както и на Самуиловите наследници, просто защото губят царското си достойнство и регалиите си.

Наред с исторически аргументи в преследването на царската титла и корона Калоян Ромеоубиеца използва всички средства, сред които са и психологическите прийоми. „Заиграването“ с римския корен на българите е успешен ход приет охотно и от двамата политици, като съзнателно не се задълбочават в истинността на източника. Идеята ще да е на Калоян и явно е провокирана от известна близост между езика на участвалите в освободителната война на Асеновци власи, имащи латински корен, и романските езици в Западна Европа. Твърде по-въздействащ върху курията обаче е многозначителният намек на българския владетел, който в писмо от юни 1203 г. намеква, че при упорство на Рим може да получи царска корона и право на патриарх от Константинопол: „Откакто гърците узнаха това (контактите на Калоян с Рим и желанието му за царска титла — бел. моя — Г.А.) патриархът и императорът пратиха при мен (пратеник с предложение — бел. Г. А.): Елате при нас, ще те коронясаме за цар (imperatorem) и ще ти поставим патриарх, защото царство без патриарх не бива“⁴³. Византийските хронисти мълчат за подобно предложение, но то е напълно в стила на следваната от Константинопол ойкуменистична доктрина. В същото време империята е много ревнива към напъните на Рим по посока на България и в подобни обстоятелства е склонна на компромиси. Да си спомним какви дивиденди извлича в аналогична обстановка далечният предшественик на Калоян, другият блестящ дипломат на българския престол Борис-Михаил⁴⁴. Но дори да блъфира, без да държи коз с подобно предложение от Константинопол, Калоян го прави перфектно, в най-подходящия момент, и това носи успех. Действително в незабавния си отговор към края на 1203 — началото на 1204 г. Инокентий III за пръв път се обръща към Калоян като: „На Калоян, светлия крал (illustri regi)“, признава правото му да сече монети с владетелски образ и въздига българския архиепископ в примас⁴⁵. Амбициите на българския владетел обаче не са напълно задоволени, защото той се домогва не до кралска, а до императорска (царска) титла и корона, а за духовния глава иска патриаршеско достойнство и жезъл. Започва ново надхитряване и борба за най-престижната титулатура и инsigнии. Инокентий III не е политика, който ще се откаже от вековната доктрина на папството, признаваща само един земен божи наместник — императора на Свещенната римска империя и една духовна инстанция — Римския папа. И Калоян от своя страна няма да се примири и да отстъпи от амбициите си за императорска корона и патриаршеско достойнство. И папата ще праща писмата си до светлия „крал на българи и власи“. Калоян ще ги приема и ще изпраща отговорите си като Калоян, „императора на всички българи и власи“, които Инокентий също ще приема като законна корес-

понденция! Така ще хитруват двете страни и по повод владетелските регалии. В нарочно писмо след като е признат за крал (той пък, Калоян, „разбрал“ че е въздигнат за император и Инокентий нямало да го укори за това „невежество“!), българският владетел ще постави въпроса за инсигниите: „Да изпратиш кардинал в моето царство... и да им дадеш корона и скипър... и всичко това те да дадат на моето царство... и да посветят и коронясат моето царство“⁴⁶. Внушението е пределно ясно — искат се регалии и то определено императорски (царски)! Инокентий III естествено се отзовава, но само донякъде: „Да ти даде (кардинал Лъв — бел. Г. А.) кралски скипър и да ти наложи кралска диадема“ и малко покъсно: „... освен знаците на кралското достойнство (*regie dignitatis insignia*), които ти изпращаме по любимия син Лъв“⁴⁷. Действително на 15.X.1204 г. папският легат кардинал Лъв пристига в Търново и интронизира Калоян с владетелските регалии, след което въздига в сан и главата на българската църква. Но ако Инокентий III пише, че изпраща символите на кралската власт и на примаското достойнство, то след промоцията Калоян и Василий горещо ще благодарят за получените императорски (кралски) регалии и за патриаршеския скипър: „...господин Лъв, посланик на апостолическия престол пристигна в моето царство (*imperium meum*) и ми донесе корона и като я благослови, постави я на главата на моето царство (*imperii mei*) и в моите ръце ми даде скипър и знаме и благослови пресветия патриарх (*patriarche*) на моето царство и цяла България по поръка на ваша светлост.“⁴⁸ Кой знае защо (?) и духовният глава на българската църква разбрал, че е въздигнат не в примаско, а в патриаршеско достойнство, а неговият владетел Калоян, бил коронясан не за крал, а за император (цар): „И по разпоредбата на ваша светлост, той (кардинал Лъв — бел. Г. А.) ме помаза с миро, като ме благослови, и ме посвети за патриарх (*patriarche*)... той (Лъв — бел. Г. А.) короняса и благослови цар (*imperatori*) Калоян, господар на всички българи и власи и постави на главата му царска корона и връчи в ръцете му скипър“⁴⁹. Несъмнено Калоян е интронизиран от Рим с владетелски регалии, които папството смятало за кралски (в действителност били тъкмо такива), а той за императорски-царски. Многозначително е, че и двете страни не са особено придиричиви и не задълбочават конфликта за характера на титулатурата и регалиите. Инокентий III се досещал, че едно скруполезно търсене на истината за вида на владетелските знаци и титулатурата може да доведе темпераментния Калоян до непредвидими реакции. Затова и не настоявал много да го убеди, че го е интронизирал за крал, а не за император. Най-после сам Инокентий бил уязвим в това отношение, защото при единствено легитимния (по римокатолическата доктрина) император на Западната римска империя допуснал промоцията на Балдуин като император на Латинската империя. А двама императори в лоното на римокатолическата църква вече били твърде много. Ставало ясно, че

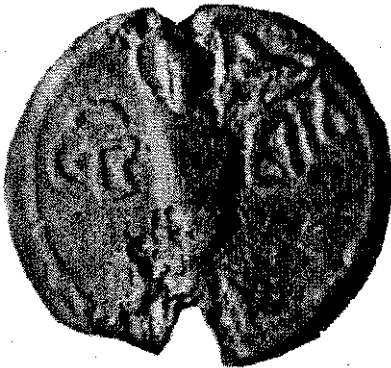
при излишно упорство напористият Калоян всеки момент можел да извади този компромис на челно място, с което да постави папата, а и цялата римокатолическа доктрина на сериозно изпитание. А и щял да има основание, защото след като веднъж е направен компромис нищо не пречи да бъде повторен — сиреч, щом има двама императори, може да има и трети. Това донякъде обяснява ескалиращата неотстъпчивост на Калоян и Василий, както и деликатното мълчание на Рим по повод „грешките“ на българите при определяне характера на получените инsigнии и титулатура. А по всичко личи, че Лъв е донесъл в Търново само кралски регалии, за което изрично и многократно настоява самият Инокентий III. Въпреки отсъствието на Калоянови владетелски портрети видът им може да бъде прогнозиран, защото има достатъчно източници за кралските знаци в Западна Европа през Средновековието. Пряко или косвено всички те били благославяни от папата, поради което имали еднаква семантична натовареност, отговаряща на определени форми и изисквания. За разлика от императорската корона на Свещената римска империя кралските диадеми нямали извисен във височина гребен с кръст и пендули (почти като византийския камелкион!)⁵⁰, а включвали обикновен златен обръч с листа по периферията (най-често лилии)⁵¹. Скипърът, който е получил Калоян вероятно също е наподобявал късите западноевропейски кралски скиптри, окончаваци с трилистник⁵². И все пак прагматично погледнато, засега не може да се прецизират формите и детайлите на короната и скиптъра получени от Рим. За съжаление Калоян е сред малкото владетели на Възстановеното българско царство, чийто портрет (макар и условен) не е съхранен по монети, печати, миниатюри и стенописи. От една страна може да се твърди, че много здравата източноправославна среда, която налагат наследниците му, изключва тиражирането на образа му с римокатолически регалии, свързани с така омразното папско влияние. Но може би това е направено съзнателно и от самия Калоян, разбира се по други съображения. Допускам го, защото той не поставя лика си и върху собствените печати (табл. I.3.). Напълно в духа на тогавашната традиция върху лицето е представен патрона на царя, но върху опакото, където без изключение европейските и българските владетели тиражират образа си, Калоян е поставил само инвокационен текст + КАЛОЯН, ЦАР НА БЪЛГАРИТЕ⁵³. Навярно този моливдовул е сечен по времето когато е сключена унията с Рим, или най-малкото, когато контактите са в напреднал стадий. За това на първо място се съди от пълното съвпадение на инвокационния текст върху печата и върху писмата до Инокентий III. Освен това, за разлика от всички други Асеновци (преди и след Калоян), като патрон на владетеля е представен не Св. Димитър, а Св. Богородица. И това е направено съзнателно, за да се демонстрира нагледно, че в Търново са скъсали с византийското наследство, а самия Св. Димитър е преди всичко стълб на православната църк-

1

2

3

Таблица I

ва, почти непознат в западния свят. Най-после тъкмо поради обвързаността си с Рим Калоян съзнателно извежда образа си от печата. И притесненията не идват толкова от унията и контактите (все-пак Рим е най-престижната институция по това време), колкото от характера на получените регалии, с които трябвало да се представи върху официалните паметници. Те били несъмнено кралски и Калоян можел да изпадне в деликатно (даже смешно) положение пред владетелските особи както в изток, така и на запад, защото навсякъде се представял с императорската (царска) титулатура. За имитация на императорски знаци, които не е получил, пък изобщо не можело да става въпрос, защото бил безкрайно честолюбив и изпълнен с достойнство. Обстоятелствата в началото на XIII в. били такива, че не позволявали да се изобрази и с инсигниите, наследени от братята му Петър IV и Асен I. Съвсем друг е въпросът дали не ги е ползвал при дворцовия церемониал. Те били сходни с регалиите на императорите в Константинопол, а всичко свързано с величието на Византия и нейния културен кръг донякъде девалвирало след 1204 г. Да не говорим, че с подобни православни инсигнии определено щял да се злепостави или най-малкото да изпадне в неудобно положение пред папата, който вече му изпратил осветени от светия престол корона и скишпър. Прочее, Калоян бил изключителен дипломат и подобни пропуски просто не са в стила му. Затова и избрал единственото правилно за случая решение — пропуснал да се представи върху печатите с ангажиращи регалии, който във всеки случай щели да го злепоставят. В този случай донякъде (може-би без да знае) Калоян следвал примера на своя достоен предшественик Борис I, който при подобни условия също съзнателно „пропуснал“ да постави лика си върху моливдовулите⁵⁴. По този повод не мога да не спомена и едно странано монетосечене в началото на XIII в. Благодарение на Майкъл Хенди⁵⁵ и Иван Йорданов⁵⁶, се наложи идеята, че Калоян масово имитира билоновите емисии на Мануил I Комнин, Исак II и Алексий III, с което фактически слага началото на българското монетосечене. Никой обаче не е обсъждал въпроса защо е постъпил тъкмо така. Действително през годините на византийското господство стоковопаричните отношения са навлезли дълбоко в българския икономически живот. С възстановяването на царството необходимостта от монети е обяснима, особено за подържането на големи армии и внушителните корпуси кумански наемници. Но щом се налага да сече монети, защо върху тях Калоян не е поставил своя образ, както постъпват всички останали владетели по света и както изрично го съветва папата: „...апостолическия престол ти предоставяме пълна свобода да сечеш в кралството си държавна монета, отбелязана с твоя образ“⁵⁷. Калоян действително започнал да сече монети, но съзнателно пропуснал своя образ. И причината, както при печатите, е отново в несъответствието между импе-

раторската (царската) титулатура, с която се представя, и кралските регалии, които получил.

Празнината относно вида на Калояновите владетелски знаци все още не е запълнена, но донякъде се компенсира с разкрития преди две десетилетия гроб в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“⁵⁸. Действително откритието бе последвано от бурна полемика съпроводена с аргументи за и против идентифицирането на погребания индивид с цар Калоян. Месторазположението и технико-лабораторните изследвания обаче взето налагат мнението, че това наистина е Калояновият гроб⁵⁹. Владетелски инсигнии сред гробния инвентар отсъстват и това е естествено, защото се предават по наследство. Богатите златотъкани одежди и корелацията на сведенията за ръста, раните, болестта и смъртта на Калоян с резултатите от изследванията по скелета определено насочват към неговата личност⁶⁰. Един от основните аргументи представени срещу това заключение е, че в надписа върху открития пръстен (КЯЛОЯННОЕ ПРЪСТЕНЪ) отсъства царския титул (табл. II.5.). Вече е обърнато внимание, че от една страна този пръстен може да е използван за подпечатване на личната кореспонденция, а от друга — собственикът и хералдичният символ да са познати на поданиците. Не изключвам възможността да става въпрос и за личен пръстен на владетеля, получен в младежка възраст и като скъпа реликва носен през целия му живот. Че пръстенът е владетелски подсказва и емблематичният лъв върху плочката. Според мен той е емблематичен знак на всички владетели на Възстановеното българско царство, защото почти същия звяр (фигура, поза, детайли) виждаме върху монети на Иван Шишман (табл. II.6.)⁶¹. Едва ли е плод на случайност щом става въпрос за прилики върху официални царски паметници разграничени от век и половина!

След трагичната смърт на Калоян на престола се възкачва племенникът му Борил — една трагична и противоречива личност в българския политически живот. Юридически той не скъсва унията с папата, чийто гарант бил примас Василий. Той продължил да оглавява българската църква след смъртта на Калоян и през цялото управление на Борил. Затова и Борил ще да се е ползвал от владетелските инсигнии, които Калоян получава от Рим през 1204 г. Подобно на Калоян и той обаче не ги е схващал като императорски регалии, никъде не се е изобразил с тях, но за сметка на това във всички официални документи се титулувал като цар-император⁶². Досега не са регистрирани монетни емисии свързани с Бориловото управление, но пък разполагаме с изображението му върху два моливдовула⁶³. Представен е във владетелски костюм от византийски тип — дивитасион, лорус и маниакион (табл. I. 2). Главата му е увенчана от стема с кръст и пендули, в дясната ръка има дълъг равнораменен владетелски кръст, а в лявата — акакия с формата на свитък. Регалиите са идентични с тези върху печата на Асен I, като и двамата владетели имат

1

2

3

4

5

6

Таблица II

за патрон Св. Димитър. Защо обаче след като не отхвърля унията с Рим Борил носи регалии от византийски тип, ползвани от стария Асен, а не диадема и скиптер от западен тип? От една страна надеждите България да получи императорска корона от папата явно са повяхнали напълно, а кралските инсигнии не са за представяне от владетел, ползващ царска (императорска) титулатура. От друга страна има сериозни податки, че при Борил унията започва да се възприема съвсем формално. Православието останало почти ненакърнено и не случайно в Борилевия синодик царят се представял като „Православен цар“, организирайки „Православен събор“⁶⁴. В такава обстановка и особено по времето на събора е нелепо да мислим, че Борил може да се появи с получените от Рим инсигнии. За случая най-подходящи действително били православните инсигнии на Петър IV и Асен I, чийто емоционален заряд, по обясними причини, имал висока стойност през цялото Средновековие. Ако съдим по печатите, тъкмо с тях предпочитал да се представя и Борил. Това не отменя възможността при контакти със западни владетели и мисии (унгарци, латинци, папската курия) да ползва по дипломатични и психологически съображения регалиите, получени от Рим през 1204 г.

Несъмнено в първите години на управлението си Иван Асен II е ползвал стемата и останалите регалии, оставени в наследство от Петър IV и баща му Асен I. Владетелският му път обаче навлиза в неподозирано високи идейни и политически хоризонти, което дало отражение върху титулатурата и инсигниите. За тях съдим на първо време от златното и медното скифатно монетосечене на Иван Асен II. Прочее, той е първият наш владетел, който поставя портрета си върху монети. И ако има съмнение, че подвластните на традициите си монетарници често унифицират владетелския костюм и регалиите, то същото не може да се каже за печатите и стенописите, където художниците строго (даже в натура) следват първообраза. Затова регалиите на Иван Асен II върху монетите трябва да се съпоставят с тези от печатите и съхранените стенописни изображения. Сред паметниците, който носят неговия образ най-ранни са монетите, чието отсичане се прецизира около 1230 г., непосредствено след битката при Клокотница⁶⁵. Върху медните скифати той е с регалиите, които са представени върху печатите на Асен I и Борил (табл. II.4.). Царят е в дивитасион, лорус, маниакион и хламида. В дясната ръка държи дългия равнораменен владетелски кръст, а главата му е увенчана с ниска твърда стема, от която се спускат перпендули. Присъства отново и патронът на Асеневци Св. Димитър, който в случая подава на Иван Асен II скиптер, оконचाващ със странно изображение. Според нумизматите то представлява звезда, но по-вероятно изглежда да е монограм, съчетаващ равнораменния гръцки кръст с първата буква Х на Христос. Появява се още в ранновизантийското изкуство върху твърде представителни паметници⁶⁶, след което е въведен чак върху скифатите на Теодор I Ласкарис

(1208—1222)⁶⁷, съвременник на Иван Асен II. В случая никейският василевс е с регалии, подобни на Иван Асен II и получава кръст с монограм (звезда?) пак от военен светец, но в случая е представен Св. Тодор Стратилат. Явно знакът върху скиптъра има определена семантична натовареност, която все още не е разгадана. Може би е свързан с византийското (константинополското) наследство, за което през първата половина на XIII в. се разгаря напрегната борба, в която най-активно е вpletен и Иван Асен II. Върху златната монета царят е отново с дивитасион, лорус, маниакион и стема, но липсва владетелският кръст (табл. II.3.). Според някои дясната му ръка е поставена молитвено пред гърдите, но според мен държи някакъв предмет, навярно акакия. Мечът, който получава отново от Св. Димитър, е древна императорска инсигна, позната още от статуите на Константин Велики и Констанс⁶⁸. Според Константин Порфирогенет украсеният със скъпоценни камъни меч символизира силата и могъществото на императора, и го отличава като върховен пълководец⁶⁹. В този смисъл сцената върху златната монета таи дълбок смисъл, защото владетелят получава меча от солунския воин-свещец и явно загатва за победата над Солунското деспотство през 1230 г. В същия дух може да се тълкува короноването на Иван Асен II от Св. Димитър Солунски. И докато върху монетите се визира солунското наследство, спечелено с победата при Клокотница, то върху печата вече се изявяват аспирации към цялото византийско наследство (табл. II.2.). На първо място за това загатва титулатурата. Върху всички монети Иван Асен II се представя като: „Йоан Асен Цар“, но върху печата се чете „Йоан Асен цар на българи и гърци“⁷⁰. На тази титулатура съответстват определени промени в регалиите. За пръв път се появява лабарумът, който като символ на Константин Велики (според Еузебий Кесарийски за пръв път лабарумът с хризма е издигнат от Константин след победата на Максенции) несъмнено поставя въпроса за Константиновото наследство⁷¹. Прочее, след Симеон Велики, Иван Асен II е първият чужд владетел, който си позволява да се титулува като византийски (римски) император и се представя със свещения за империята лабарум, което е многозначително. Освен лабарумът се появява още една нова за Възстановеното българско царство инсигна — глобусът с кръст. Изхождайки от Прокопий Кесарийски Деер твърди, че глобусът с кръст символизира цялата земя, върху която императорът е получил абсолютна власт благодарение на вярата си в Бога⁷². Многозначително е, че освен византийските василевси, императорите на Свещената римска империя и българските царе от Първата държава (Симеон Велики и Петър I), следващият, който посяга към глобуса е отново Иван Асен II. Най-престижната сред инсигниите естествено е короната. Представената върху печата на пръв поглед повтаря стемата от монетите. Има обаче детайли, които поставят под въпрос подобна идентификация. На първо място царската фигура е твърде изтеглена във височина и

периферията на диадемата почти опира в горния ръб на печата. В дясната половина обаче се забелязва една релефна черта, която се извисява почти вертикално над диадемата. Това ме кара да мисля, че оригиналната корона е била с някакво развитие във височина над диадемата. Не е изключено гравьорът да е имал предвид издигнатия полусферичен камелавкион, но не му е достигнало място да го представи. Според автентичните описания и десетките императорски портрети от XII-XV в. той е включвал диадема с вградени камъни и перпендули като на стемата, но във височина се издигал като твърда полусфера. За разлика от стемата обаче кръстът не е стоял над начелника, а е бил поставен на самия полусферичен връх. Впрочем камелкионът е най-дискутираната императорска корона, на която са посветени цели студии и десетки публикации⁷³. Налага се мнението, че до края на XI в. той е сакрална корона (по Константин Порфирогенет), след което е въведен в употреба и измества стемата като първа по значение конституционна императорска корона. И ако печатът все пак остава някакво съмнение, че Иван Асен II е посегнал към камелкиона, то стенописите в църквите при Иваново Бердене (табл. III-1) и Милешево ги анулират⁷⁴. Там българският владетел безспорно е изобразен с полусферичен камелавкион, който има кръст на върха, бисерна диадема и тройно разцъфнали перпендули подобно на печата. Най-после след като се титулува за римски (византийски) цар (император) и посяга към сакралните за империята лабарум и сфера, то няма съмнение, че е извървял пътя към най-престижните инсигнии докрай и се е увенчал с камелавкиона. Иначе титулатурата не би хармонизирала на регалиите. В този смисъл Иван Асен II в изтока, може би след Симеон Велики, отново е първия християнски владетел, който се увенчава с камелавкиона, носен дотогава само от византийските василевси. Косвено доказателство, че е наложен като първа по значение конституционна корона и в България, е автентичният портрет на Константин Тих в Боянската църква (табл. III-2), зографисан само две десетилетия след смъртта на Иван Асен II⁷⁵. Това е същият камелавкион, който е въведен от Иван Асен II и същият, с който век по-късно ще се представи върху няколко паметника Иван Александър (табл. III-3).

Естествено накрая възниква въпросът за причините, подтикнали Иван Асен II да въведе нови регалии. Несъмнено и регалиите на Петър IV и Асен I имали висока стойност и дълбока семантика, което ги направило приложими през цялата история на Възстановеното българско царство. Както стемата се ползвала редом с камелавкиона във Византия през XII-XV в. (и ред други корони), така и стемата на Петър II (може би и диадемата получена от папата?) са увенчавал в определени случаи както Иван Асен II, така и наследниците му. В Търново, както и в Преслав преди това, са следвали в основното константинополския дворцов церемониал. Според Константин Порфирогенет (X в.) и Кодин (XIV в.) е било

ІШЪ АСЪНЪ ВЪ
 ХА БЪ БЛГОВЪРЪ
 НЪ ЦРЬ НСАМО
 ДРЪЖЕЦЕ
 БЛЪГА

1

2. 3.

Таблица III

наложително при различни процесии и празници да се ползват различни императорски костюми и регалии⁷⁷. При най-значителните церемонии и празници обаче василевсът се явявал с първата по значение конституционна корона, която, както вече стана реч, до XI в. е стема, а после камелавкион. При първите Асеневци очевидно ролята на конституционна корона дълго време играе твърдата стема, с която е интронизиран Петър IV през 1185 г. Някъде между 1230—1235 г. били въведени нови регалии⁷⁸ (това не отменя ползването и на старите) и камелавкионът заема първенстващо положение сред короните и в Българското царство. Новите регалии идват и като пряк резултат от серия политически, военни и дипломатически успехи на Иван Асен II, които еманципират държавата през втората четвърт на XIII в. След 1230 г. с него се събразяват всички тогавашни реални политически сили — Латинската империя, Никеиската империя, Папството, Унгария, Венеция и пр. Всеки му предлага услугите си за да го спечели на своя страна. Най-много се постарал в това отношение Йоан III Дука Ватаци, който поел инициативата от Търново и през 1235 г. била призната независимата българска патриаршия. С патриаршията естествено идвало и легитимирането на царската титла, което отваряло официално пътя към най-престижните императорски регалии — камелавкиона, сферата и лабариума, които впрочем били и автократорски. С тях ще се интронизират всички български царе до края на XIV в.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средновекового искусство и культуры. Прага, 1929; J. Ebersolt. Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1929; O. Treitinger. Die oströmische Kaiser- und Reichside nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Jena, 1938; J. Deér. Der Ursprung der Kaiserkrone. — SBAG, 8, 1950, S. 51—87; P. Schramm. Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Schriften der Monumenta Germaniarum Historica, I—III. Stuttgart, 1954—1956; E. Piltz. Kamelaukion et mitra. Insignea byzantinae impériaux et ecclésiastiques. Paris, 1977; K. Wessel, E. Piltz, C. Nicolescu. Insignien. — In: RLBK. III—19. Stuttgart, 1973.

² Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1993, с. 239—240.

³ Choniatae, Nicetae. Historia. Ed. Bonn, 1835, p. 486 /= ГИБИ, X, С., 1983, с. 27. При превода е допусната малка грешка и вместо „златно венче“ изразът στεφανίσκος е преведен като „златен венец“, сиреч стефанос — στεφανον

⁴ Дуйчев, Ив. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 56.

⁵ E. Piltz. Op. cit., p. 34—36.

⁶ Porphyrogenitus, Constantinus. De cerimoniis aulae byzantinae a recensione. I—II. Bonnae, 1829-1830, II—27, 52 (43), 53 (44), 79 (70).

⁷ Pseudo-Kodinos. Traité des Offices. Ed. J. Verpeaux (= Le monde byzantin, I. Paris, 1966), XVIII—100, XIX — 101, p. 275.

⁸ Scutariotae, Theodori. Compendium chronicum. Ed. C. Sathas, 1894, p. 372 /= ГИБИ, VIII, С., 1971, с. 244/

⁹ Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 218—219; R. Guiland. Le Cesar. — In: Recherches sur les institutions Byzantines. I. Berlin, 1967, p. 49, 274.

¹⁰ Ebersolt, J. Op. cit., p. 18—20; E. Piltz. Op. cit., p. 25 etc.; Kl. Wessel, E. Pilts, C. Nicolescu. Op. cit., Col. 373—390.

¹¹ Pochitov, E. La plus ancienne émission monétaire bulgare de l'époque du Second Royaume. — Byzantinoslavica, XXXI, 1, 1970, p. 54—62; Ив. Йорданов. Още веднъж за монетите на Тодор-Петър. — Нумизматика, 4, 1982, с. 17—25.

¹² Атанасов, Г. За появата, семантиката и разпространението на двойния „пар-триаршески“ кръст през Средновековието — В: Юбилеен сборник в памет на Й. Иванов. Кюстендил, 1992 (под печат)

¹³ Йорданов, Й. Печатите на преславските владетели. С., 1993, с. 30—31, табл. VII; Г. Атанасов. За инсигниите на владетелите от Първото българско царство. — Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 145, обр. 4-д, 5-ф.

¹⁴ Дуйчев, Ив. Идеята за приемствеността в средновековната българска държава. — В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 73—74.

¹⁵ Дочев, К. Още веднъж за медните монети, отдавани на цар Тодор Петър (1186—1197) или византийския владетел Теодор Мангафа (1189—1190). — Нумизматика, 1, 1990, с. 29—38.

¹⁶ Йорданов, Ив. Още веднъж..., с. 22; Й. Юркова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990, с. 76.

¹⁷ Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 220; E. Piltz. Op. cit., p. 51—52.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Pachymeres, Georgius. De Michaelae et Aldronico Palaeologis libri tredecim (Ed. I. Bekker), I. Bonnae, 1835, p. 448—449 (= ГИБИ, X, 1980, с. 180)

²⁰ Porphyrogenitus, Constantinus. De cerimoniis, II—15, p. 580—581; De administrando imperio, p. 66.

²¹ Diaconus, Leo. Historia libri (Ed. C. V. Nasii). Bonn, 1928, p. 158—159 (= ГИБИ, V. С., 1964, с. 274).

²² Златарски, В. История на българската държава през следните векове I, 2. С., 1971, с. 598—600 с подробен коментар в бел. 45.

²³ Йорданов, Ив. Още веднъж..., с. 22.

²⁴ Morrisson, C. Catalogue des monnaies byzantines de la bibliothèque nationale, II. Paris, 1970, p. 728, pl. XCVI, XCVIII, CI—CIII.

²⁵ Юркова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., с. 50—51, табл. III—20.

²⁶ Божилов, Ив. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 27—30.

²⁷ За семантиката, появата и разпространението на стемата, владетелския кръст, лоруса, акакията и маниакиона вж: Wessel, Kl., Pilts, E., Nicolescu, C. Op. cit., Col. 378—383, 405—411, 431—437, 448—450.

²⁸ Morrisson, C., Zacos, G. L'image de l'empereur byzantin sur les sceaux et les monnaies. — In: La monnaie miroir des rois. Paris, 1978.

²⁹ Има становище, че скипърът е по-къс и се носи наклонен пред гърдите на владетеля. Вж: Grierson, P. Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. II. Washington, 1973, p. 138—142.

³⁰ Wessel, Kl., Pilts, E., Nicolescu, C. Op. cit., Col. 398—411.

- ³¹ Millet, G. Les iconoclastes et la croix a propos d'un inscription de Cappadoce. — BCH, p. 104—106, fig. 5.
- ³² Pseudo-Kodinos. Traite des Offices, IV—200, 17.
- ³³ Underwood, P., Hawkins, E. The Portrait of the Emperor Alexander. — DOP, 15, 1961, p. 217; P. Grierson. Op. cit., p. 133—134; Kl. Wessel, E. Pilts, C. Nicolescu. Op. cit., Col. 408—410.
- ³⁴ Porphyrogenitus, Constantinus. De administrando imperio, I—13, p. 66.
- ³⁵ Confessor, Theophanes. Chronographia (Ed. C. de Boor) Lipsae, 1883, p. 453.
- ³⁶ Bosković, D. Deux „couronnes de vie“ à Gračanica, SK, XI. Belgrade, 1940, p. 63—64. Предполагам, че владетелските регалии на Асен I и Петър IV са свързани и дълго време съхранявани в църквата „Св. Димитър“.
- ³⁷ Pachymeres, Georgius. De Michaelae et..., p. 448—449.
- ³⁸ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 43—47.
- ³⁹ Innocentius III Papa — Caloiohannes Rex. Epistolae. — PL, 214, 1890, Col. 825 (= ЛИБИ, III, С., 1965, с. 309—310)
- ⁴⁰ Пак там, col. 1113, с. 310.
- ⁴¹ Ив. Божилов. Цит. съч., с. 43—44.
- ⁴² Innocentius III Papa — Caliohannes Rex. Epistolae, col. 1114 (= ЛИБИ, III, с. 312)
- ⁴³ Пак там. PL, 215, col. 155 (= ЛИБИ, III, с. 319)
- ⁴⁴ Гюзелев, В. Княз Борис I. България през втората половина на IX в. С., 1969, с. 214 сл.
- ⁴⁵ Innocentius III Papa — Caliohannes Rex. Epistoale, col. 227 (= ЛИБИ, III, с. 323)
- ⁴⁶ Пак там, PL, 215, col. 291 (= ЛИБИ, III, с. 339)
- ⁴⁷ Пак там, PL, 215, col. 293—294 (= ЛИБИ, III, с. 342)
- ⁴⁸ Пак там, PL, 215, col. 551—552 (= ЛИБИ, III, с. 359)
- ⁴⁹ Пак там, PL, 215, col. 554 (= ЛИБИ, III, с. 361)
- ⁵⁰ Schramm, P. Die deutschen Kaiser und Könige in Bilder ihrer Zeit. I. Berlin, 1928, p. S. 33, 57, 109, 110, 152—153; E. Piltz. Op. cit., p. 97 etc.
- ⁵¹ Schramm, P. Kaiser und Papste. II. Stuttgart, 1968, S. 99, Abb. 12, S. 208; Storia universal illustava. V. Milano, 1970, p. 108; VII, Milano, 1970, p. 108; VII, Milano, 1970, p. 18, 32, 35, 72—73, 75, 96
- ⁵² Storia... VI, p. 96; VII, p. 32, 35, 96.
- ⁵³ Юрукова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., табл. III—22.
- ⁵⁴ Атанасов, Г. За инсигниите..., с. 134, обр. 2-в.
- ⁵⁵ Hendy, M. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081—1261. Washington, 1969, p. 118—187.
- ⁵⁶ Йорданов, Ив. Българското имитативно монетосечене от началото на XIII в. — Нумизматика, 3, 1978, с. 3—18.
- ⁵⁷ Innocentius III Papa—Caliohannes Rex. Epistoale, col. 278 (= ЛИБИ, III, с. 326)
- ⁵⁸ Инкова, В. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979.
- ⁵⁹ Пак там.
- ⁶⁰ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 56—59; Й. Андреев. Българските ханове и царе VII—XIV век. С., 1988, с. 122—124; В. Инкова. Цит. съч.
- ⁶¹ Юрукова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., с. 172, табл. XIV—131, 132.
- ⁶² Божилов, Ив. Цит. съч., с. 69—79.
- ⁶³ Юрукова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., с. 51, табл. III—21.

⁶⁴ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. С., 1928, с.78.

⁶⁵ Юркова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., с.78—84.

⁶⁶ Wessel, Kl. *Cristusmonogramm*. — In: RL BK, I. Stuttgart, 1966, Col. 1054

⁶⁷ Hendy, M. *Op. cit.*, pl. 30, 2—3.

⁶⁸ Wessel, Kl., Pilts, E., Nicolescu, C. *Op. cit.*, Col. 413—416.

⁶⁹ *Porphrogenitus, Constantinus. De cerimoniis...*, I, 91—93.

⁷⁰ Юркова, Й., Пенчев, Вл. Цит. съч., с. 52.

⁷¹ Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus, series Graeca (= PG)*, XX, Paris, 1845, p. 944—948.

⁷² Deér, J. *Der Globus des spätrömische Kaisers. Symbol oder I. BZ*, 54, 1961, 53—85, 291—318

⁷³ Piltz, E. *Op. cit.*; Deér, J. *Der Ursprung...*, S. 51—87; M. Restle. *Zur Entstehungsfrage des Kamelaukions*: — In: *Actes de XIe Congres International d'Etudes Byzantines. II. Belgrades*, 1964, p. 555—558.

⁷⁴ Василиев, А. Ктигорски портрети. С., 1960, с.10-12; Е. Бакалова. Стенописите на църквата при село Беренде. С., 1976, с. 86—87, 117; Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 49 — фиг. 52.

⁷⁵ Василиев, А. Цит. съч., с. 13—16, обр.2.

⁷⁶ Филов, Б. Портретът на Ив. Александра. — В: *Сборник в чест на Васил Н. Златарски*. С., 1925, с. 499—501.

⁷⁷ Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 218—222.

⁷⁸ За разлика от първите регалии (на Петър IV) новите навярно са съхранявани в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ или в храма „Св. Спас“ на Царевец